ISSN 2788-7979 (online)

ҒТАМР 16.21.49 DOI: 10.59102/kufil/2026/iss3pp27-40

А.А. Арсланбаев[1], О.С. Жұбай[1]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ «ЕМЛЕ ТУРАЛЫ» МАҚАЛАСЫНДАҒЫ ЕМЛЕ ЖҮЙЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ОРФОГРАФИЯСЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының 1929 жылы жарияланған «Емле туралы» еңбегіндегі орфографиялық жүйелер талданып, олардың қазіргі қазақ емлесін ғылыми тұрғыдан бағалаудағы маңызы айқындалады. Зерттеу өзектілігі қолданыстағы жазу тәжірибесінде бірізділіктің әлсіреуімен, орфографиялық сөздіктерде тіл жүйесіне сәйкес келмейтін нұсқалардың кездесуімен және Байтұрсынұлының нақты позициясының кейінгі теориялық ұғымдармен араластырыла түсіндірілуімен байланысты. Зерттеудің мақсаты – «Емле туралы» мәтініндегі емле жүйелерін, авторлық бағалаулар мен нақты ұсыныстарды түпнұсқа логикасы бойынша жүйелеп, олардың қазіргі қазақ орфографиясына қатысты әдіснамалық мүмкіндігін көрсету. Зерттеу материалы ретінде тек А. Байтұрсынұлының «Емле туралы» мақаласы алынды. Мәтіндік, құрылымдық-семантикалық, контекстік және салыстырмалы-интерпретациялық тәсілдер қолданылды. Нәтижесінде ғалым емле негізін таңба жүйелі, тарих жүйелі, туыс жүйелі және дыбыс жүйелі деп төртке жіктегені; оларды тең дәрежеде қолдамағаны; туыс немесе дыбыс жүйесінің бірін абсолюттендіруге де, әр сөзге жеке ереже жасауға да қарсы болғаны анықталды. Автордың негізгі шешімі бұрынғы емлені тұтастай өзгерту емес, оның кемшіліктерін тіл заңына сәйкес түзету және туыс пен дыбыс жүйесінің «түкпіріне қамалмайтын» жол табу екені дәйектелді. Мақаладағы сегіз ұсыныс түбір тұлғасын тану, көмескі дыбысты айқын позицияда тексеру, қосымша мен көмекші сөздерді жүйелі таңбалау сияқты өзара байланысты нормалау амалдары ретінде сипатталды. Талқылауда бұл нәтижелер қазіргі орфографиялық сөздіктердегі жүйелілік мәселесіне қатысты отандық зерттеулермен салыстырылды. Зерттеудің құндылығы Байтұрсынұлының төл тұжырымдарын зерттеушілердің кейінгі интерпретацияларынан ажыратып көрсетуімен анықталады. Нәтижелерді емле ережелерін жетілдіруде, орфографиялық сөздік түзуде және қазақ орфографиясын оқытуда пайдалануға болады.

Кілт сөздер: қазақ орфографиясы, емле жүйесі, дыбыс жүйелі емле, туыс жүйелі емле, орфографиялық норма, тіл жүйесі, орфографиялық сөздік, бірізділік.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Зерттеудің негізгі тезисі – А. Байтұрсынұлының «Емле туралы» мақаласын кейінгі орфография теориясында орныққан атауларды кері телу арқылы емес, мәтіннің өз ұғымдық жүйесімен талдау қажет. Ғалым ең алдымен емленің төрт негізін: таңба жүйелі, тарих жүйелі, туыс жүйелі және дыбыс жүйелі емлені ажыратады. Сондықтан оның позициясын «тіл табиғатына сәйкестік», «үнемділік» немесе «түсіндірілгіштік» тәрізді кейінгі зерттеуші қалыптастырған жалпы өлшемдермен ғана беру түпнұсқадағы ғылыми жіктеуді көмескілендіреді. Мұндай ұғымдар талдау категориясы ретінде қолданылуы мүмкін, бірақ олар Байтұрсынұлының төл терминдері ретінде ұсынылмауға тиіс.

Мақалада төрт жүйе тең құқықты балама ретінде берілмейді. Таңба жүйелі емле тіл біліміне сүйенбей, келісіммен белгі бекітуге негізделетін жүйе ретінде сипатталады. Тарих жүйелі емле қалыптасқан дағдыны сақтайды, бірақ емлені түзету міндетіне тікелей жауап бермейді. Негізгі ғылыми талас туыс жүйелі және дыбыс жүйелі емленің арақатынасына

ISSN 2788-7979 (online)

шоғырланады. Байтұрсынұлы екі жүйенің бірін шексіз қолданудың салдарын нақты мысалдармен көрсетіп, олардың ешқайсысын жеке-дара абсолюттендірмейді [1, 187–189].

Ғалымның аралық жолы принципсіз араластыру дегенді білдірмейді. Ол «керегіне қарап» әр сөзге жеке ереже жасауды да қолайсыз деп бағалайды. Ұсынылған шешім түбір сөзді оңаша айтылғандағы қалпына сүйену, дыбыстық ықпалдан көмескіленген элементті айқын позицияда тексеру, тұлғасы тұрақты өзгерген сөзді сол қалпында жазу және грамматикалық бірліктердің шекарасын жүйелі көрсету сияқты өзара сабақтас амалдарға негізделеді [1, 189–191]. Демек, Байтұрсынұлы үшін емле бір реттік келісімдер жиынтығы емес, қайталанып қолданылатын ортақ тілдік өлшемдер жүйесі.

Қазіргі орфографияға қатысты негізгі қағида – өзгерісті мүлде терістеу де, қалыптасқан жазуды тұтастай бұзу да дұрыс емес. Байтұрсынұлы бұрынғы емленің кемшіліктерін ғана түзетуді және ұсынылған жаңалықтың бұрынғыдан артық болуын талап етеді [1, 189]. Бұл позиция қазіргі сөздіктердегі әркелкі нұсқаларды нормативтік болғаны үшін ғана мінсіз деп қабылдауға жол бермейді. Керісінше, әрбір норма қазақ тілінің дыбыстық, морфологиялық және синтаксистік жүйесіне сәйкестігі, жалпы ережеге бағынуы және бірізді қолданылуы тұрғысынан тексерілуі қажет.

КІРІСПЕ

Орфография – жазба тілдегі сөздер мен грамматикалық тұлғаларды біркелкі таңбалауды қамтамасыз ететін нормалар жүйесі. Оның қоғамдық қызметі бір сөзді әркімнің өзінше жазуына жол бермеумен ғана шектелмейді. Ортақ емле мәтінді жылдам тануға, жазылған ақпаратты дәл қабылдауға, білім беру мен баспа тәжірибесін тұрақтандыруға мүмкіндік береді. Осы себепті емле мәселесі әріп таңдау немесе жекелеген орфограмманы белгілеу деңгейіндегі техникалық міндет емес; ол тілдің дыбыстық құрылымы, морфемалық құрамы, сөздердің тіркесу ерекшелігі және жазу дағдысы тоғысатын күрделі ғылыми сала болып табылады. Жазу жүйесінің тілдік құрылыммен байланысын қарастырған еңбектер де орфографияның сөйлеудің механикалық көшірмесі емес, тілдік бірліктерді белгілі бір деңгейде сұрыптап көрсететін дербес таңбалық жүйе екенін айқындайды [8, 15–31].

Қазақ орфографиясының ғылыми негіздерін қалыптастыруда Ахмет Байтұрсынұлының орны айрықша. Ғалым әліпби жасап қана қойған жоқ, дыбыс пен әріптің арақатынасын, түбір мен қосымшаның жазылуын, сөздердің бірге, бөлек және қосарлық белгімен таңбалануын оқыту тәжірибесімен байланыстыра қарастырды. Оның әр кезеңдегі оқулықтары мен мақалалары қазақ жазуының ішкі құрылымын танып, оны жүйелі ережеге айналдыруға бағытталды. Сондықтан «Емле туралы» мақаланы ғалымның төл терминдері, жіктеулері және мәтін ішінде келтірілген нақты дәлелдері негізінде қарастыру қазақ емлесінің ғылыми логикасын дәл ашуға мүмкіндік береді.

«Емле туралы» мақаласы осы ізденістердің қорытынды сипатты мәтіндерінің бірі. Ол 1929 жылғы 27 наурызда «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған. Зерттеуде пайдаланылған нұсқа А. Байтұрсынұлының алты томдық шығармалар жинағының бесінші томында берілген. Жинақтағы мәтіннің тақырыбынан кейін оның қысқартылып алынғаны ескертіледі [1, 187]. Бұл дерек зерттеудің шегін анықтауда маңызды: қазіргі қолда бар нұсқа мақала мазмұнының негізгі желісін сақтағанымен, түпнұсқа газет мәтінінің барлық бөлігін қамтымауы мүмкін. Сондықтан зерттеу қорытындылары жарияланған жинақтағы мәтіндік материал көлемінде жасалады.

Мақаланың ғылыми салмағы оның емле туралы жалпы пікір айтуында емес, мәселені нақты жіктеу және нақты шешім ұсыну арқылы талдауында. Байтұрсынұлы «Емле негізі 4 түрлі» деп, таңба жүйелі, тарих жүйелі, туыс жүйелі және дыбыс жүйелі емлені ажыратады [1, 187]. Одан кейін әр жүйенің негізін, мүмкіндігін және шектеуін түсіндіреді. Әсіресе туыс жүйелі және дыбыс жүйелі емлені жеке-дара қолданудың салдарын сөз тұлғалары арқылы көрсетеді. Осылайша теориялық ұғым бірден тілдік материалмен тексеріледі. Ғалым ұсынған сегіз тармақ та жалпы декларация емес, түбір сөз, өзгерген сөз, көмескі естілетін дыбыс,

ISSN 2788-7979 (online)

қосымша, қосалқы және қосынды сөз, жалғаулық, анықтауыштық тіркес, көсемше мен көмекші етістік сияқты нақты нысандарға бағытталған.

Қазіргі зерттеулерде Байтұрсынұлының емле ұстанымдары әртүрлі қырынан түсіндіріледі. Қ. Күдеринова ғалым атаған жүйелерді кейінгі орфографиялық принциптермен салыстырып, қазақ емлесінің туыс және дыбыс жүйесінің біріне толық қамалмайтын жолды ұстанғанына назар аударады [6]. Р. Сыздық қазақ орфографиясында дыбыстық және морфологиялық уәждердің қатар қызмет ететінін, дұрыс жазу нормаларының ортақ әрі тұрақты болуы керектігін көрсетеді [4, 18–30]. Н. Уәли графика, орфография және орфоэпияның байланысын, дыбыс пен әріп қатынасының шарттылығын және норманың сөздік арқылы кодификациялануын жүйелейді [5, 45–63]. Бұл еңбектер Байтұрсынұлы мұрасының кейінгі қазақ орфография теориясында жалғасқанын көрсетеді. Алайда сабақтастық ұқсас терминдерді автоматты түрде бір-біріне теңестіру дегенді білдірмейді; әр зерттеушінің ұғымдық жүйесі мен тарихи кезеңі ескерілуі қажет.

Қазіргі сөздік тәжірибесін талдаған О. Жұбай, А. Салқынбай және Б. Қапалбектің монографиясы мәселенің екінші жағын ашады. Авторлар 2013 жылғы «Орфографиялық сөздіктегі» [7] сөзтізбе, қосымша жалғау, күрделі сөздер мен кірме атаулардың берілуін бұрынғы сөздіктермен салыстырып, көптеген нұсқада жүйелілік сақталмағанын көрсетеді [2]. Еңбекте нормативтік басылымның болуы оның құрамындағы әрбір шешімнің ғылыми тұрғыдан мінсіз екенін білдірмейтіні айқын байқалады. Сондықтан Байтұрсынұлының емле туралы пікірі қазіргі сөздікті жай ғана ақтау үшін емес, керісінше сөздіктегі нормаларды тіл жүйесі мен ортақ қағида тұрғысынан тексеретін әдіснамалық негіз ретінде қарастырылуы тиіс.

Орфографияның әлеуметтік сипатын зерттеген М. Себба жазу нормаларының тілдік құрылыммен қатар мәдени дағды, қоғамдық қабылдау және тілдік идеологиямен байланыста қалыптасатынын көрсетеді [9, 19–35]. Э. Хаугеннің тіл жоспарлау тұжырымында норманы таңдау, кодификациялау және қоғамға енгізу өзара сабақтас кезеңдер ретінде сипатталады [10, 269–279]. Бұл теориялар қазақ емлесінің тарихын тікелей түсіндіретін ұлттық модельдің орнына қолданылмайды. Дегенмен олар Байтұрсынұлы көтерген екі мәселені – норманың тілдік негізі мен оны көпшілікке қолайлы түрде орнықтыру міндетін – жалпы орфография теориясы аясында салыстыра қарауға мүмкіндік береді.

Зерттеу проблемасы осы тұста айқындалады. «Емле туралы» мақаласына арналған талдауларда кейде ғалымның нақты төрт жүйесі мен сегіз ұсынысының орнына «үнемділік», «түсіндірілгіштік», «кодификация» тәрізді кейінгі теориялық атаулар алдыңғы қатарға шығады. Нәтижесінде Байтұрсынұлы барлық принципті теңестірген немесе кез келген аралас емлені қолдаған деген түсінік тууы мүмкін. Екінші жағынан, оның қалыптасқан емлені бірден бұзбау туралы пікірі өзгеріске мүлде қарсы көзқарас ретінде қабылдануы ықтимал. Түпнұсқа мәтін бұл екі пайымның да дәл еместігін көрсетеді: ғалым бірізді ғылыми өлшемсіз жасалған өзгеріске қарсы, бірақ бұрынғы жүйенің кемшілігін түзетуді қажет деп санайды.

Зерттеудің мақсаты – А. Байтұрсынұлының «Емле туралы» мақаласындағы емле жүйелерін, авторлық бағалауларды және нақты ұсыныстарды мәтіннің ішкі логикасы бойынша жүйелеп, олардың қазіргі қазақ орфографиясын бағалаудағы әдіснамалық маңызын анықтау. Осы мақсатқа сәйкес мынадай міндеттер қойылды: мақалада берілген төрт емле жүйесінің мазмұнын ашу; ғалымның туыс және дыбыс жүйелі емлеге қатысты сыни дәлелдерін анықтау; ұсынылған сегіз тармақтың өзара байланысын көрсету; Байтұрсынұлының емлені өзгерту туралы позициясын нақтылау; алынған нәтижелерді қазіргі орфографиялық сөздікке қатысты зерттеулермен салыстыру. Зерттеу нысаны – «Емле туралы» мақаласындағы орфографиялық пайымдар, зерттеу пәні – төрт емле жүйесі мен оларды нақтылайтын авторлық ұсыныстардың ғылыми құрылымы.

Зерттеудің болжамы бойынша, «Емле туралы» мәтініндегі негізгі идея фонетикалық және морфологиялық принципті жай араластыруда емес, сөздің тілдік дербестігін сақтайтын әрі дыбыстық ықпалды жүйелі тәсілмен тексеретін нормалау моделін ұсынуда жатыр. Ғылыми жаңалық – мақаладағы төл терминдер, авторлық бағалау және қазіргі зерттеушілік интерпретация үш бөлек деңгейде қарастырылып, олардың арасы ажыратылды. Мұндай тәсіл

ISSN 2788-7979 (online)

Байтұрсынұлының мұрасын бүгінгі теорияға күшпен сәйкестендірмей, оның өз ғылыми логикасын қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Зерттеудің жалғыз негізгі материалы – Ахмет Байтұрсынұлының «Емле туралы» мақаласы. Мәтін 1929 жылғы 27 наурызда «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған, ал осы зерттеуде 2013 жылы Алматыдағы «Ел-шежіре» баспасынан шыққан алты томдық шығармалар жинағының V томындағы нұсқасы пайдаланылды [1, 187–195]. О. Жұбай, А. Салқынбай және Б. Қапалбектің монографиясы, Р. Сыздық, Н. Уәли, Қ. Күдеринова және шетелдік зерттеушілердің еңбектері зерттеу материалына енгізілген жоқ; олар нәтижелерді түсіндіру және бұрынғы ғылыми тұжырымдармен салыстыру үшін теориялық әдебиет ретінде ғана қолданылды. Осы шектеу зерттеу материалы мен ғылыми пікірдің араласып кетпеуін қамтамасыз етеді.

Мәтінді талдаудың бірлігі ретінде мағыналық тұрғыдан аяқталған пайымдар алынды. Олар бес санатқа бөлінді: 1) емле жүйесіне берілген анықтама; 2) жүйенің артықшылығы немесе шектеуі туралы авторлық баға; 3) қарсы ұсынысқа келтірілген тілдік мысал; 4) Байтұрсынұлы ұсынған нормативтік шешім; 5) шешімнің түсіндірмесі. Мұндай жіктеу арқылы мәтіндегі сипаттау, сынау және ұсыныс жасау қабаттары өзара ажыратылды. Тілдік мысалдар жеке дерек ретінде қарастырылып, олардың автор дәлеліндегі қызметі анықталды.

Зерттеу бірнеше кезеңмен жүргізілді. Бірінші кезеңде мақала толық оқылып, төрт емле жүйесіне қатысты анықтамалар белгіленді. Екінші кезеңде туыс және дыбыс жүйелі емлені шектен тыс қолдануға қарсы мысалдар топтастырылды. Үшінші кезеңде сегіз ұсыныстың нысаны мен қызметі анықталып, олардың түбірді сақтау, дыбыстық дүдәмалдықты шешу және грамматикалық шекараны көрсету тәрізді үш ірі бағытқа бірігетіні тексерілді. Төртінші кезеңде алынған нәтижелер қазіргі қазақ орфографиясы туралы зерттеулермен салыстырылды. Салыстыру түпнұсқа мәтінді қайта мағыналандыру үшін емес, оның қазіргі ғылыми талқылаудағы орнын анықтау үшін қолданылды.

Негізгі тәсіл – мәтіндік және құрылымдық-семантикалық талдау. Мәтіндік талдау Байтұрсынұлының терминдерін, дәйектерін және қорытындысын бір контексте қарауға мүмкіндік берді. Құрылымдық-семантикалық тәсіл төрт жүйе мен сегіз ұсыныстың арасындағы мағыналық байланысты анықтау үшін қолданылды. Контекстік тәсіл 1929 жылғы емле талқысының реформалық сипатын және автордың бұрынғы жазу тәжірибесіне қатынасын ескеруге бағытталды. Салыстырмалы-интерпретациялық тәсіл арқылы зерттеу нәтижелері кейінгі орфографиялық еңбектердегі тұжырымдармен салыстырылды. Зерттеудің жетекші сұрағы: Байтұрсынұлы туыс және дыбыс жүйелі емленің арақатынасын қандай ортақ өлшемдер арқылы шешті? Ұсынылған тезис: ғалымның шешімі жекелеген принциптерді механикалық араластыру емес, түбірдің дербестігі мен дыбыстық айқындықты қайталанатын тілдік амалдар арқылы үйлестіру болып табылады.

НӘТИЖЕЛЕР

Талдаудың бірінші нәтижесі – «Емле туралы» мақаласының бастапқы құрылымы кейінгі жалпылама қағидаларға емес, төрт нақты емле жүйесіне негізделетіні. Ғалым: «Емле негізі 4 түрлі» деп, оларды таңба жүйелі, тарих жүйелі, туыс жүйелі және дыбыс жүйелі деп атайды [1, 187]. Осы сөйлем бүкіл мақаланың теориялық өзегін құрайды. Әр жүйенің атауынан кейін оның негізгі өлшемі жақша ішінде беріледі: таңба жүйесінің негізі – ынтымақ, тарих жүйесінің негізі – дағды, туыс жүйесінің негізі – сөздің тегі, дыбыс жүйесінің негізі – естілу. Демек, жіктеу жазудың қандай дерекке сүйеніп норма жасайтынына қарай құрылған.

Таңба жүйелі емле белгілі бір сөзге немесе дыбысқа таңбаны тіл білімінің дәлеліне сүйенбей, ортақ келісіммен бекіту ретінде сипатталады. Байтұрсынұлы мұны ру таңбасы мен сан белгілерін таңдауға ұқсатады. Ғалым мұндай жүйені кең талқыламайды, себебі қазақ

ISSN 2788-7979 (online)

емлесі «тіл іліміне, тіл жүйесіне тіреліп» жасалуы тиіс деп есептейді [1, 187]. Бұл тұста маңызды нәтиже шығады: қоғамдық келісімнің өзі нормаға жеткілікті негіз емес. Келісім тілдік жүйеге сүйенген ғылыми таңдауды бекітуі мүмкін, бірақ ғылыми негіздің орнын баса алмайды. Сондықтан Байтұрсынұлы позициясын тек «қоғам қабылдаса болды» деген әлеуметтік келісім үлгісіне сыйғызу қате.

Тарих жүйелі емле бұрын қалыптасқан жазылымды тіл өзгерсе де дағды бойынша сақтау ретінде түсіндіріледі. Мұндай жүйеде бір дыбысты бірнеше әріп беруі немесе дыбыстық қызметін жоғалтқан әріптің жазуда сақталуы мүмкін. Байтұрсынұлы бұл жүйені де негізгі талқылаудан шығарып тастайды: егер бұрынғы дағдыны өзгеріссіз ұстану мақсат болса, емле мәселесін қозғаудың өзі қажет болмас еді [1, 187–188]. Осы пікір ғалымның дәстүрді мүлде жоққа шығармағанын, бірақ дағдыны абсолютті дәлел ретінде қабылдамағанын көрсетеді. Қалыптасқан норма өзгерісті тежейтін фактор болуы мүмкін, алайда тіл жүйесіне қайшы кемшілікті тек «осылай жазылып келді» деген уәжбен сақтап қалуға болмайды.

Туыс жүйелі емле сөздің сөйлеу үстіндегі өзгерген дыбысталуына емес, тегіне және дербес тұлғасына сүйеніп жазуды көздейді. Автор *қара ат* тіркесінің жалғаса айтылғанда *қарат* болып естілуі мүмкін екенін, бірақ сөздердің түбірлік дербестігін сақтау үшін олардың бөлек және бастапқы тұлғасында жазылатынын түсіндіреді [1, 188]. Қазіргі терминологиямен бұл құбылысты морфологиялық немесе түбір сақтаушы ұстанымға жақындатуға болады. Дегенмен Байтұрсынұлының «туыс жүйесі» кейінгі морфологиялық принциппен толық тең емес: оның түсіндіруінде сөздің тегі, дербес түбірі және басқа тұлғалармен байланысы қатар ескеріледі.

Дыбыс жүйелі емле естілуге сүйенеді, бірақ «қалай естілсе, солай жазу» формуласының өзі екі түрлі болуы мүмкін. Байтұрсынұлы сөздің жеке айтылғандағы дыбысталуы мен сөйлем ішінде өзге сөздермен жалғасып айтылғандағы дыбысталуын ажыратады. Қазақтың бұрынғы емлесі сөзді оңаша айтқандағы қалпына сүйенгендіктен, жалпы сипаты бойынша дыбыс жүйелі деп аталған. Жаңа емле ұсынушылар, керісінше, екі не үш сөз жалғасып айтылғандағы дыбыстық өзгерістерді де жазуға түсіруді көздеген. Таластың шешуші тұсы дыбыстық принциптің бар-жоғында емес, қай позициядағы естілімнің нормаға негіз болатынында жатыр [1, 188–189].

1-кесте – «Емле туралы» мақаласындағы төрт жүйенің мазмұны

№	Емле жүйесі	Негізі	Авторлық бағалаудың түйіні
1	Таңба жүйелі	Ынтымақ, келісім	Тіл іліміне сүйенбейтін таңдау қазақ емлесіне жеткілікті негіз емес.
2	Тарих жүйелі	Дағды, дәстүр	Бұрынғыны өзгеріссіз сақтау емлені түзету міндетін шешпейді.
3	Туыс жүйелі	Сөздің тегі мен дербес түбірі	Түбірді тануға көмектеседі, бірақ шектен тыс қолданылса айтылымнан алшақтайды.
4	Дыбыс жүйелі	Естілу	Сөзді оңаша айтқандағы естілім пайдалы; жалғас айтылымды түгел жазу тұлғаны бұзады.

Екінші нәтиже – автор туыс және дыбыс жүйелі емленің ешқайсысын шексіз қолдануға болмайтынын нақты қарсы мысалдармен дәлелдейді. Жаңа емле жобасындағы жалғаса айтылған дыбысты жазуға көшіру талабын көрсету үшін *Тұрғанбай – Тұрғамбай, қонған – қоңған, інге – іңге, бара алмайды – баралмайды, жазды күні – жаздыгүні, басшы – башшы, ізші – ішші, қазса – қасса* тәрізді қатарлар беріледі [1, 189]. Бұл мысалдардың қызметі тек дұрыс және бұрыс нұсқаны салыстыру емес. Олар жалғас айтылымды түгел таңбалағанда сөздің түбірі, грамматикалық шекарасы және мағыналық дербестігі көмескіленетінін көрсетеді.

Байтұрсынұлы жаңа жобаны үш өлшеммен сынайды: емле үйренуге оңай бола ма, көз тануына және қол жүруіне жеңіл бола ма, басқа түркі халықтарына түсініктірек бола ма? Автор

ISSN 2788-7979 (online)

бұл сұрақтарға теріс жауап береді [1, 189]. Мұндағы «көз тануы» жазылған тұлғаны тез тануға, «қол жүруі» тұрақты жазу дағдысына қатысты. Бұл өлшемдер қазіргі терминмен оқылым мен жазылымның психолингвистикалық қолайлылығына жақын. Алайда оларды ғалым дербес «үнемділік принципі» деп атамаған. Сондықтан зерттеуде бұл белгілер Байтұрсынұлының тікелей термині емес, оның дәлелдеу тәсілінің құрамдас өлшемі ретінде бағаланды.

Кілең туыс жүйесін қолданудың салдарын автор *балалы, тұзлы, атлы; баланы, тұзны, атны* тәрізді формалар арқылы көрсетеді. Мәтіндегі мысалдардың мәні – түбірді еш өзгеріссіз сақтауға ұмтылу қосымшалардың қазақ тіліндегі дыбыстық вариантарын жоққа шығарып, табиғи айтылымнан алшақтататыны. Кілең дыбыс жүйесін қолданғанда *сөзшең* сөзін *шөшшең*, *ішшілер* мен *ісшілерді* бірдей *ішшілер*, *жазса* сөзін *жасса*, *сезсе* сөзін *сессе* түрінде жазуға тура келер еді [1, 189]. Мұндай жазылым сөздердің мағыналық айырымын және түбір тұлғасын әлсіретеді.

Осы дәлелдерден Байтұрсынұлының басты шектеу қағидасы көрінеді: туыс жүйесі түбірді тануды қамтамасыз еткенімен, қазақ тіліндегі заңды дыбыстық алмасуларды жоққа шығармауы керек; дыбыс жүйесі айтылымға жақын болғанымен, контекстік ықпалдан туған уақытша өзгерісті негізгі тұлғаның орнына шығармауы керек. Ғалым екі жүйенің де «түкпіріне қамалмауды» ұсынады [1, 190]. Бұл – екі принципті жартылай қолдану емес, әрқайсысының қызмет ететін деңгейін анықтау. Түбір мен сөз шекарасы сақталатын жерде туыстық белгі шешуші болса, сөздің дербес қалпындағы анық естілім дыбыстық шешімге негіз болады.

Үшінші нәтиже – автор «аралас емле» ұғымының өзі жүйесіз қолданылуы мүмкін екенін ескертеді. Екі жүйені керегіне қарай қолдануды айтқанымен, әрбір сөзге жеке-жеке шешім ұсынатындар «сөз басына ереже» жасайды. Мұндай жол ережелер санын көбейтіп, емлені қиындатады [1, 189]. Демек, Байтұрсынұлы жеке орфограмманы дауысқа салу немесе сөздікке бір реттік шешіммен енгізу тәжірибесін қолдамайды. Ортақ ереже бірнеше сөзге бірдей қолданылып, тілдік себеппен түсіндірілуі керек. Бұл қорытынды қазіргі сөздік жасауда да маңызды: сөзтізбедегі әр нұсқа жалпы принципке бағынып, ұқсас құрылымдағы өзге бірліктермен бірдей шешілуге тиіс.

Автор сөздерді қосып жазуға шамадан тыс құмарлықты да жүйесіздіктің бір көрінісі ретінде сынайды. *Бара алмайды* тіркесін *баралмайды* түрінде жазу ұсынысына қарсы ол көсемше мен көмекші етістіктің грамматикалық дербестігін алға тартады. Мұндай тіркес екі ғана компоненттен тұрмай, *кете берер ме екен, кете бере алар ма екен, кете бере алмай отырғанымды-ау* сияқты бірнеше сөзге ұлғая алады [1, 190]. Егер жалғас айтылу мен бір ұғымды білдірудің өзі бірге жазуға негіз болса, күрделі етістік құрылымдарының шекарасын тұрақты белгілеу мүмкін болмайды. Осыдан бөлек жазудың өлшемі тек пауза емес, компоненттердің грамматикалық қызметі екені анықталады.

Төртінші нәтиже – Байтұрсынұлы емлені түгел өзгертуге емес, бұрынғы жүйенің нақты кемшілігін түзетуге бағытталған бағдар ұсынады. Оның «қопақардай етіп емле жүйесін өзгертеміз демей, бұрынғы емленің кеміс жерлері болса, соларын ғана түзеу» туралы пікірі өзгеріске қарсы консервативті ұстаным емес [1, 189]. Сөйлемнің жалғасында бұрынғы емленің кемшіліктерін түзету, басқа түркі халықтарына жазу тілін мүмкіндігінше түсінікті ету және туыс пен дыбыс жүйесінің арасынан жол табу қажеттігі айтылады. Яғни өзгерістің шарты – оның жүйелі, түсінікті және бұрынғыдан тиімді болуы.

Бесінші нәтиже – мақаладағы сегіз ұсыныс кездейсоқ тізім емес, төрт жүйе туралы теориялық талдаудан туған нақты норма жасау моделі. Бірінші ұсыныс әрбір өз алдына түбірі бар сөзді оңаша айтылғандағы естілімі бойынша жазуға бағытталған. Мұнда мағыналық тұтастық емес, тұлғалық дербестік өлшем болады. Бірнеше сөз бір ұғымды білдірсе де, әр компоненттің өз алдына түбірі болса, оларды жалғас айтылымға қарап тұтастырып жіберу емлені жеңілдетпейді [1, 190]. Бұл қағида сөз шекарасын сақтап, дыбыстық ықпалдың жазуға шамадан тыс енуін тежейді.

Екінші ұсыныс тұлғасы тұрақты өзгеріске түскен сөзді өзгерген қалпында жазуды көздейді. Автор *үйтіп, бүйтіп, сүйтіп, әйтсе де, әйтпесе, бұрнағы, бұрсі, белбеу* тәрізді мысалдарды атайды [1, 190]. Мұнда синхрондық тұрғыдан орныққан тұлға басшылыққа

ISSN 2788-7979 (online)

алынады. Бұл қағида түбірді тарихи қалпында міндетті түрде қалпына келтіруді талап етпейтінін көрсетеді: егер өзгеріс бірде олай, бірде бұлай айтылатын уақытша құбылыс емес, тұрақты сипат алса, сол қалып нормаға айнала алады. Осы тұжырым тарих немесе туыс жүйесін абсолюттендіруге қарсы тағы бір дәлел береді.

Үшінші ұсыныс дыбыстық ықпалдан дүдәмал естілетін элементті айқын позицияға шығарып тексеруге негізделеді. Байтұрсынұлы *б–п, т–д, ж–ш, з–с* тәрізді үйлес дыбыстардың көрші дыбыс әсерінен көмескіленетінін көрсетеді. *Басты* тұлғасындағы қосымшаның *т* не *д* екені күмәнді болса, оны *әнге салды* сияқты айқын ортада тексеруге болады; септік қосымшалары да *балдың, малдың, қардың; балды, малды, қарды* тәрізді сөздер арқылы айқындалады [1, 191]. Бұл амал «қалай естілсе, солай жазу» емес, фонетикалық ортаға тәуелсіз, анық нұсқаны табу тәсілі.

Төртінші ұсыныс қосымшаның өзіне қатысты: қосымшалар қосылатын сөзбен бірге жазылады. Бұл ереже түбір мен қосымша арасындағы морфологиялық байланысты графикалық тұрғыдан тұтастырады. Бесінші ұсыныс сол кезеңдегі қосалқы сөз, қос сөз, қосар сөз және қосынды сөздердің бәрін қосарлық белгімен жазуға арналған. Қазіргі емледе бұл тармақтың барлық шешімі дәл сол күйінде сақталмаған. Сондықтан оның тарихи нақты нәтижесін бүгінгі нормаға механикалық көшіру дұрыс емес. Дегенмен ұсыныстың әдіснамалық мәні сақталады: құрылымы ұқсас бірліктерге ортақ, алдын ала белгілі графикалық шешім беру керек.

Алтыншы ұсыныс жалғаулықтардың бөлек жазылуын сақтайды және олардың дыбыстық варианттарын жалғаулардағы дүдәмалдықты шешетін тәсілмен анықтауды көздейді. Жетінші ұсыныс анықтауыштық қатынастағы сын есім мен зат есімді бөлек жазып, лексикаланған қосынды сөздерге сол кезең үшін қосарлық белгі қолдануды ұсынады. Сегізінші ұсыныс көсемше мен көмекші етістікті бөлек жазуды бекітеді [1, 193–194]. Соңғы үш тармақтың ортақ өзегі – жалғас айтылымның графикалық тұтастыққа автоматты түрде айналмайтыны. Сөздердің синтаксистік және грамматикалық қызметі олардың жазылу шекарасын анықтауға қатысады.

Сегіз ұсынысты қызметіне қарай үш топқа біріктіруге болады. Бірінші топ түбір тұлғасын және сөз шекарасын сақтайды: бірінші, төртінші және сегізінші тармақтар. Екінші топ айтылымдағы тұрақты және уақытша өзгерісті ажыратады: екінші және үшінші тармақтар. Үшінші топ сөздердің тіркесу түріне ортақ графикалық тәртіп береді: бесінші, алтыншы және жетінші тармақтар. Осы топтастыру зерттеушілік интерпретация болып табылады; Байтұрсынұлы мәтінде мұндай үштік атауды қолданбайды. Дегенмен ол сегіз тармақтың ішкі байланысын және ұсыныстардың төрт жүйе туралы талдаудан қалай туындайтынын көрсетуге мүмкіндік береді.

2-кесте – А. Байтұрсынұлы ұсынған сегіз тармақтың қызметі

№	Ұсыныстың қысқаша мазмұны	Нормалаудағы қызметі
1	Түбір сөзді оңаша айтылғандағы естілім бойынша жазу	Сөздің дербес тұлғасы мен шекарасын сақтау
2	Тұрақты өзгерген сөзді өзгерген қалпында жазу	Қалыптанған өзгерісті уақытша алмасудан ажырату
3	Көмескі дыбысты айқын позицияда тексеру	Контекстік ықпалдан тәуелсіз нұсқаны анықтау
4	Қосымшаны сөзбен бірге жазу	Морфологиялық тұтастықты көрсету
5	Қосалқы, қос, қосар және қосынды сөздерді ортақ белгімен реттеу	Ұқсас құрылымдарға бірізді графикалық шешім беру
6	Жалғаулықтарды бөлек жазу	Шылау мен қосымшаның шекарасын ажырату
7	Сын есім мен зат есім тіркесін бөлек жазу	Еркін тіркес пен лексикаланған бірлікті ажырату

ISSN 2788-7979 (online)

№	Ұсыныстың қысқаша мазмұны	Нормалаудағы қызметі
8	Көсемше мен көмекші етістікті бөлек жазу	Күрделі етістіктегі грамматикалық дербестікті сақтау

Жалпы нәтиже бойынша, «Емле туралы» мақаласында норма жасаудың үш шарты анық көрінеді. Біріншісі – шешім тілдің құрылымына сүйенуі керек; таңба туралы келісімнің өзі жеткіліксіз. Екіншісі – норма ұқсас тілдік бірліктерге қайталанып қолданылатын ортақ ережеге айналуы тиіс; сөз сайын жеке шешім жасау қолайсыз. Үшіншісі – өзгеріс бұрынғы жүйені тұтастай бұзбай, нақты кемшілікті түзетуге және жазуды бұрынғыдан тиімді етуге бағытталуы керек. Осы үш шарт ғалымның төрт жүйеге берген бағасын да, сегіз ұсынысын да бір ғылыми желіге біріктіреді.

ТАЛҚЫЛАУ

Зерттеу нәтижелері Байтұрсынұлының емле концепциясын «фонетикалық немесе морфологиялық принциптің қайсысын таңдады?» деген екіұдай сұрақпен шектеуге болмайтынын көрсетті. Ғалымның өзі қолданған «туыс жүйелі» және «дыбыс жүйелі» атаулары кейінгі терминдермен мағыналас болғанымен, олардың мазмұны тарихи мәтін контексінде ашылады. Қ. Күдеринова Байтұрсынұлының жіктеуін кейінгі орфография принциптерімен сабақтастырып, қазақ емлесінің туыс пен дыбыс жүйесінің арасынан жол табуға бағытталғанын көрсетеді [6]. Біздің талдау бұл пікірді нақтылайды: аралық жолдың негізгі тетігі – сөзді оңаша айтылғандағы тұлғаға сүйену және көмескі дыбысты айқын позицияда тексеру. Сондықтан аралық модель принциптердің еркін қоспасы емес.

Зерттеу бір ғана «Емле туралы» мақаланың ішкі дәлелдеу логикасына шоғырланды. Нәтижесінде төрт жүйені атау, олардың шегін көрсету және сегіз ұсыныс беру бір-бірінен бөлек үш бөлім емес, біртұтас ғылыми аргумент екені анықталды. Алдымен ықтимал жүйелер жіктеледі, кейін шектен тыс қолданудың салдары тексеріледі, соңында сол қайшылықтарды шешетін ережелер ұсынылады. Мұндай құрылым Байтұрсынұлының мақаласын публицистикалық пікірден гөрі ғылыми жобаға жақындатады.

Р. Сыздық дұрыс жазу нормаларының ортақ және тұрақты болуын, айтылмақ ойды дәл жеткізуге қызмет етуін ерекше көрсетеді [4, 18–30]. Бұл талап Байтұрсынұлының бірізді ереже іздеуімен сабақтас. Алайда тұрақтылықты өзгермеушілікпен теңестіруге болмайды. «Емле туралы» мәтінде бұрынғы емленің кемшілігін түзету қажеттігі ашық айтылады. Демек, норма тұрақты болуға тиіс, бірақ тіл жүйесіне қайшы немесе өзара ала-құла шешімдер «қалыптасқан» деген себеппен мәңгі сақталмауы керек. Тұрақтылықтың ғылыми шарты – бір негіздегі тілдік бірліктердің бір қағидамен таңбалануы.

Н. Уәли орфографияны дыбысталудың тікелей көшірмесі емес, графика, орфоэпия және морфемалық құрылыммен байланысты кодификацияланған жүйе ретінде қарастырады [5, 45–63]. Байтұрсынұлының дыбыстық дүдәмалдықты айқын позицияда тексеруі де дыбыс пен әріп қатынасының қарапайым сәйкестік еместігін көрсетеді. Жазуда контекст әсерінен туған барлық реңк таңбаланбайды; сөзді тануға және мағынаны айыруға қатысатын тұрақты тұлға алынады. Осы тұрғыдан екі ғалымның тұжырымында сабақтастық бар. Бірақ қазіргі фонема теориясын Байтұрсынұлы мәтініне өзгеріссіз көшіру дұрыс емес, өйткені оның пайымдары өз терминологиясы және қазақ тілінің сингармониялық құрылымы негізінде жасалған.

О. Жұбай, А. Салқынбай және Б. Қапалбектің монографиясы қазіргі нормативтік сөздік тәжірибесіне қатаң сыни баға береді. Авторлар 2013 жылғы сөздіктегі ұқсас бірліктердің әртүрлі таңбалануы, бір ереженің сөзтізбеде біркелкі сақталмауы және тілдің морфологиялық-дыбыстық жүйесіне сәйкес келмейтін тұлғалар туралы көптеген мысал ұсынады. Олар «2013 жылғы сөздіктен ондай нәтижеге қол жеткізу мүмкін емес» деп, жүйені түсінетін адамның өзі әр сөздің сөздіктегі қалпын қайта тексеруге мәжбүр екенін жазады [2, 25]. Бұл позиция

ISSN 2788-7979 (online)

мақаламыз үшін маңызды: 2013 жылғы сөздік нормативтік дереккөз болғанымен, оны ғылыми қатесіз үлгі ретінде бағалауға болмайды.

Монография авторлары Байтұрсынұлының сөз сайын жеке ереже жасаушыларға қатысты сынын қазіргі материалмен байланыстырады. *Пост* тәрізді бір сөз үшін бөлек ереже шығаруды талдай отырып, олар ғалымның «мынау сөзді мынадай, анау сөзді анадай етіп жазайық» деген тәсілге қарсы болғанын еске салады [2, 195]. Бұл салыстыру біздің нәтижелермен толық сәйкеседі. Орфографиялық сөздік сөздердің кездейсоқ жиынтығы емес; онда бірдей құрылымдағы сөздерге ортақ модель жүргізілуі керек. Егер кірме сөздің соңғы дыбысы, тәуелдік жалғауы немесе күрделі атаудың компоненті әр жерде әртүрлі рәсімделсе, қолданушы норманың себебін емес, әр сөздің жеке қалпын жаттауға мәжбүр болады.

О. Жұбай, А. Салқынбай және Б. Қапалбек қорытындыда Байтұрсынұлының «Емлені бұрынғысынан артық болғандай етіп өзгертуде мағына бар; бұрынғысынан төмен болғандай етіп өзгертуде мағына да, мақсат та жоқ» деген пікірін қазіргі сөздік сапасын бағалаудың өлшемі ретінде алады [2, 210]. Бұл дәйек өзгеріс пен тұрақтылық арасындағы авторлық позицияны дәл көрсетеді. Емлеге енгізілетін жаңалық бірізділікті арттырып, тіл жүйесін айқындаса ғана негізді. Ал егер жаңа басылым бұрынғы тұрақтанған нұсқаларды себепсіз көбейтіп, қайшылықты арттырса, оның «жаңа» болуы ғылыми артықшылық бермейді.

Монографияның тағы бір маңызды тұжырымы қазақ орфографиясын өзге тілдің заңдылығымен түсіндіруге болмайтынына қатысты. Авторлар қазақ тілінің сингармонизмге негізделген жалғамалы құрылымын алға тартып, орыс тілінің ықпалымен енген фонематикалық үлгіні әмбебап шешім ретінде қабылдауға қарсы болады; сөздерді жазуда фонетикалық, морфологиялық және тарихи-дәстүрлі ұстанымдарды тіл жүйесіне сәйкестендіру қажеттігін айтады [2, 211]. Бұл қазіргі зерттеушілердің позициясы ретінде берілуі тиіс. Оны Байтұрсынұлының 1929 жылғы мәтініндегі тікелей сөйлем деп көрсетуге болмайды. Дегенмен оның тіл іліміне сүйену талабы және туыс пен дыбыс жүйесінің шегін белгілеуі осы пікірге тарихи-әдіснамалық негіз береді.

Б. Момынованың «Қазақ» газетінің әліпбиі мен емле ерекшеліктеріне арналған зерттеуі жазу нормасының бір сәтте дайын күйінде пайда болмай, баспасөз тәжірибесінде сыналып, біртіндеп тұрақтанғанын көрсетеді [3]. Бұл тарихи дерек Байтұрсынұлының 1929 жылғы мақаласын да нақты реформалық ортаға орналастырады. Ғалымның «бұрынғы емле» деп отырғаны дерексіз дәстүр емес, оқулықтарда, баспасөзде және сауат ашу тәжірибесінде сыналған жүйе. Сондықтан ол өзгерістің бағасын теориялық тазалықпен ғана емес, оқыту мен қолданудағы нәтижесімен де өлшейді.

Ф. Кулмас жазу жүйесі дыбыс, морфема және мағына арасындағы қатынасты әртүрлі деңгейде бейнелейтінін, таза фонетикалық көшірме болмайтынын көрсетеді [8, 15–31]. М. Себба орфографиялық норманың қоғамдық қабылдау мен мәдени дағдыға тәуелді екенін түсіндіреді [9, 19–35]. Бұл тұжырымдар Байтұрсынұлының пікіріне сыртқы салыстыру жасауға мүмкіндік береді: ол да тілдік дұрыстықпен бірге үйрену жеңілдігін, көздің тануын және жазу дағдысын ескереді. Алайда мұндай ұқсастықтан Байтұрсынұлы қазіргі халықаралық теориялардың барлық категориясын алдын ала толық жасаған деген қорытынды шығарылмайды. Ғылыми сабақтастық ұғымдық үндестікті көрсетеді, тарихи теңдікті емес.

Э. Хаугеннің кодификация мен енгізу туралы моделі орфографиялық шешімнің ережеде жазылуымен аяқталмайтынын, оның сөздік, білім беру және қоғамдық қолданыс арқылы орнығатынын түсіндіреді [10, 269–279]. «Емле туралы» мәтіндегі көз тануы, қол жүруі және үйренуге оңайлық туралы сұрақтар да норманың қолданушыға жетуін назарда ұстайды. Осыған байланысты қазіргі емле саясаты үшін үш практикалық міндет туындайды. Біріншіден, ереже мен сөздіктегі нұсқа бір-біріне қайшы келмеуі керек. Екіншіден, ұқсас сөздердің жазылуы ортақ модельмен түсіндірілуі тиіс. Үшіншіден, өзгерістің ғылыми уәжі оқулықтар мен анықтамалықтарда ашық көрсетілуі қажет.

Зерттеу нәтижелері қазіргі емле талқылауында екі шектен сақтануды ұсынады. Бірінші шек – айтылымдағы барлық өзгерісті жазуға түсіру. Мұндай жол түбір мен грамматикалық шекараны көмескілендіріп, омонимдік тұлғаларды көбейтуі мүмкін. Екінші шек –

ISSN 2788-7979 (online)

қалыптасқан немесе сөздікке енген нұсқаның бәрін тіл жүйесіне қарамастан өзгеріссіз сақтау. Мұнда нормативтік басылым ғылыми талдаудың орнына қойылады. Байтұрсынұлының жолы осы екі шекті жалпы тілдік өлшемдермен шектеуге негізделген: анық түбір, тұрақты өзгеріс, айқын позиция, морфологиялық байланыс және грамматикалық дербестік.

Мақаланың ғылыми үлесі – «Емле туралы» еңбектегі авторлық термин, зерттеушілік түсіндіру және қазіргі нормативтік баға арасын ажырату. Бірінші деңгейге төрт емле жүйесі, олардың негіздері және сегіз ұсыныс жатады. Екінші деңгейге кейінгі ғалымдардың бұл жүйелерді фонетикалық, морфологиялық, тарихи немесе фонематикалық принциптермен салыстыруы кіреді. Үшінші деңгей қазіргі орфографиялық сөздіктердің сапасы мен реформаларға берілетін бағаны қамтиды. Осы деңгейлер араласқанда қарама-қайшылық пайда болады: кейінгі автордың сыни пікірі Байтұрсынұлының сөзіне айналып кетуі немесе тарихи ереже бүгінгі нормаға тікелей көшірілуі мүмкін. Ұсынылған талдау үлгісі мұндай ауысуларды болдырмайды.

Зерттеудің шектеуі – материал ретінде бір ғана, жинақта қысқартылып берілген мақала алынуы. Бұл таңдау зерттеу мақсатына сай жасалды және Байтұрсынұлының нақты бір мәтіндегі позициясын терең ашуға мүмкіндік берді. Дегенмен ғалымның емле туралы толық концепциясын қалпына келтіру үшін «Тіл-құрал», «Жазу мәселесі», білімпаздар съезіндегі баяндамалар, әр жылдағы әліпби және емле ережелері өзара салыстырылуы қажет. Кейінгі зерттеулерде «Емле туралы» мақаланың газеттегі түпнұсқа нұсқасын жинақтағы мәтінмен мәтінтанымдық тұрғыдан салыстыру да маңызды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу нәтижесінде А. Байтұрсынұлының «Емле туралы» мақаласындағы ғылыми позиция мәтіннің төл терминдері мен дәлелдері негізінде нақтыланды. Ғалым емлені таңба жүйелі, тарих жүйелі, туыс жүйелі және дыбыс жүйелі деп төртке бөледі. Бұл жүйелер бірдей дәрежеде ұсынылмайды: таңба жүйесі тіл біліміне сүйенбейтін келісім ретінде, тарих жүйесі өзгерісті қажет етпейтін дағды ретінде негізгі талқылаудан шеттетіледі. Мақаланың басты мәселесі туыс жүйелі және дыбыс жүйелі емленің арақатынасын анықтауға бағытталған.

Байтұрсынұлы туыс жүйесін шексіз қолдану табиғи дыбыстық өзгерістерді жоққа шығаратынын, ал дыбыс жүйесін шексіз қолдану сөздің түбірі мен мағыналық айырымын көмескілендіретінін дәлелдейді. Осы себепті ғалым екі жүйенің бірінің «түкпіріне қамалмайтын» жолды ұсынады. Бірақ бұл жол принциптерді еркін араластыру емес. Автор әр сөзге жеке ереже жасауды, жалғас айтылғанның бәрін бірге жазуды және уақытша дыбыстық ықпалды негізгі тұлға орнына шығаруды сынға алады. Ортақ норма қайталанып қолданылатын тілдік өлшемге сүйенуі керек.

Мақаладағы сегіз ұсыныс осы өлшемдерді нақтылайды. Түбір сөздің оңаша айтылғандағы тұлғасын негізге алу сөз шекарасын сақтайды; тұрақты өзгерген сөзді өзгерген қалпында жазу синхрондық норманы мойындайды; көмескі дыбысты айқын позицияда тексеру контекстік ықпалдан тәуелсіз нұсқаны табуға мүмкіндік береді. Қосымшаның сөзбен бірге, жалғаулықтың, көсемше мен көмекші етістіктің бөлек жазылуы морфологиялық және грамматикалық шекараны көрсетеді. Қос және күрделі сөздерге қатысты тарихи шешімдердің бәрі бүгінгі емлеге сол қалпында көшірілмесе де, ұқсас құрылымдарға ортақ графикалық тәртіп беру қағидасы өз маңызын сақтайды.

Ғалымның емлені өзгертуге қатысы да нақтыланды. Ол өзгеріске түгелдей қарсы емес; бұрынғы емленің кемшіліктерін түзетуді қолдайды. Негізгі талап – жаңа шешімнің бұрынғыдан артық болуы, тіл жүйесін бұзбауы және жазуды қиындатпауы. Осы тұжырым қазіргі орфографиялық сөздіктерді бағалауда маңызды. Нормативтік сөздіктің ресми мәртебесі оның ішіндегі әрбір нұсқаны ғылыми сыннан босатпайды. О. Жұбай, А. Салқынбай және Б. Қапалбек көрсеткен 2013 жылғы сөздіктегі әркелкіліктер Байтұрсынұлы сынаған «сөз басына ереже жасау» қаупінің қазіргі көрінісі ретінде бағаланды.

ISSN 2788-7979 (online)

Зерттеудің практикалық қорытындысы бойынша, қазақ емлесін жетілдіруде төрт талап сақталуы қажет: ереже қазақ тілінің дыбыстық және морфологиялық жүйесіне негізделуі; ұқсас бірліктер бір принциппен таңбалануы; ереже мен орфографиялық сөздік өзара сәйкес болуы; өзгерістің уәжі қолданушыға түсінікті түрде түсіндірілуі тиіс. Бұл талаптар орфографиялық сөздіктің жаңа басылымын әзірлеуде, емле анықтағыштарын түзуде және мектеп пен жоғары оқу орнында қазақ орфографиясын оқытуда қолданылуы мүмкін.

Сонымен, «Емле туралы» мақаласының бүгінгі құндылығы дайын ережелерді сол күйінде қайталауда емес, норма жасаудың ғылыми тәсілін көрсетуінде. Байтұрсынұлы тілдік деректі жіктейді, әр жүйенің шегін мысалмен тексереді, қарсы ұсыныстың салдарын болжайды және ортақ ережеге негізделген шешім береді. Осы әдіс қазіргі орфографиялық пікірталасты жекелеген нұсқалар туралы таластан тіл жүйесі мен дәлелге сүйенген ғылыми талқылауға көшіруге мүмкіндік береді.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУ ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

ChatGPT құралы мақала қолжазбасының құрылымын журнал талаптарына сәйкестендіру, тілдік редакциялау және аударма нұсқаларын әзірлеу кезінде пайдаланылды. Дереккөздерді таңдау, цитаталарды түпнұсқамен салыстыру, ғылыми тұжырымдарды тексеру және мақаланың түпкілікті мазмұны үшін авторлар толық жауап береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. V том: «Ер Сайын», «23 жоқтау», көсемсөздер, табылған туындылар. Емле туралы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – Б. 187–195.
2 Жұбай О., Салқынбай А., Қапалбек Б. Қазақ тілі жүйесінің орфографиялық сөздіктердегі көрінісі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2023. – 216 б.
3 Момынова Б. «Қазақ» газеті (1913–1918): әліпби, емле ерекшеліктері және лексика-грамматикасы. – Алматы: Қазақ тілі, 2022. – 256 б.
4 Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы: емле, тыныс белгілері, сөз сазы. – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.
5 Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия. – Алматы, 2018. – 250 б.
6 Күдеринова Қ. А. Байтұрсынұлы қазақ емлесінің басты ұстанымын қалай анықтады? [Электрон. ресурс]. – 2019. – URL: https://tilalemi.kz/kz/method/abaytursinuli-qazaq-emlesinin-basti-ustanimin-qalay-aniqtadi.html (қаралған күні: 19.07.2026).
7 Орфографиялық сөздік / жауапты ред. Н. Уәли; жауапты шығарушылар Қ. Күдеринова, А. Фазылжанова. – 6-бас. – Алматы: Дәуір, 2013. – 720 б.
8 Coulmas F. Writing Systems: An Introduction to Their Linguistic Analysis. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 270 p.
9 Sebba M. Spelling and Society: The Culture and Politics of Orthography Around the World. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 196 p.
10 Haugen E. The Implementation of Corpus Planning: Theory and Practice // Progress in Language Planning. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1983. – P. 269–289. – DOI: 10.1515/9783110820584.269.

Материал 29.06.2026 баспаға түсті

Орфографические системы в статье А. Байтурсынулы «Емле туралы» и их значение для современной казахской орфографии

А.А. Арсланбаев[1], О.С. Жубай[1]
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан

В статье анализируются орфографические системы, представленные в опубликованной в 1929 году статье Ахмета Байтурсынулы «Емле туралы», и определяется их значение для

ISSN 2788-7979 (online)

научной оценки современной казахской орфографии. Актуальность исследования связана с ослаблением единообразия в современной письменной практике, наличием в орфографических словарях форм, не соответствующих системе языка, а также со смешением авторской позиции Байтурсынулы с более поздними теоретическими понятиями. Цель исследования – систематизировать орфографические системы, авторские оценки и конкретные предложения в соответствии с внутренней логикой исходного текста и показать их методологический потенциал для современной казахской орфографии. Единственным исследовательским материалом является статья А. Байтурсынулы «Емле туралы». Применены текстовый, структурно-семантический, контекстуальный и сравнительно-интерпретационный методы. Результаты показали, что ученый выделял четыре системы: знаковую, историческую, родственную и звуковую. Он не поддерживал их в равной степени, выступал как против абсолютизации родственной или звуковой системы, так и против создания отдельного правила для каждого слова. Основным решением автора было не полное изменение сложившейся орфографии, а исправление ее недостатков в соответствии с системой языка и поиск пути, свободного от крайностей двух систем. Восемь предложений статьи охарактеризованы как взаимосвязанные приемы нормализации: распознавание корня, проверка неясного звука в четкой позиции и последовательное обозначение границ аффиксов и вспомогательных слов. Результаты сопоставлены с отечественными исследованиями проблем системности современных орфографических словарей. Ценность работы состоит в разграничении собственных положений Байтурсынулы и их позднейших научных интерпретаций. Результаты могут применяться при совершенствовании правил, составлении словарей и преподавании казахской орфографии.

Ключевые слова: казахская орфография, система правописания, звуковая система, родственная система, орфографическая норма, система языка, орфографический словарь, единообразие.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Байтурсынулы А. Собрание сочинений в шести томах. Т. V: «Ер Сайын», «23 жоктау», публицистика, найденные произведения. Об орфографии. – Алматы: Ел-шежире, 2013. – С. 187–195.

2 Жубай О., Салкынбай А., Капалбек Б. Отражение системы казахского языка в орфографических словарях. – Алматы: Институт развития государственного языка, 2023. – 216 с.

3 Момынова Б. Газета «Казах» (1913–1918): алфавит, особенности орфографии, лексика и грамматика. – Алматы: Казахский язык, 2022. – 256 с.

4 Сыздык Р. Справочник казахского языка: орфография, пунктуация, культура речи. – Астана: Елорда, 2000. – 532 с.

5 Уали Н. Графика. Орфография. Орфоэпия. – Алматы, 2018. – 250 с.

6 Кудеринова К. Как А. Байтурсынулы определил основной принцип казахской орфографии? [Электронный ресурс]. – 2019. – URL: https://tilalemi.kz/kz/method/abaytursinuli-qazaq-emlesinin-basti-ustanimin-qalay-aniqtadi.html (дата обращения: 19.07.2026).

7 Орфографический словарь / отв. ред. Н. Уали; отв. за выпуск К. Кудеринова, А. Фазылжанова. – 6-е изд. – Алматы: Дауир, 2013. – 720 с.

8 Coulmas F. Writing Systems: An Introduction to Their Linguistic Analysis. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 270 p.

9 Sebba M. Spelling and Society: The Culture and Politics of Orthography Around the World. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 196 p.

10 Haugen E. The Implementation of Corpus Planning: Theory and Practice // Progress in Language Planning. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1983. – P. 269–289. – DOI: 10.1515/9783110820584.269.

ISSN 2788-7979 (online)
Материал 29.06.2026 баспаға түсті

Orthographic systems in A. Baitursynuly's article "Emle turaly" and their significance for modern kazakh orthography

A. Arslanbayev[1], O. Zhubay[1]
[1]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Kazakhstan

The article analyses the orthographic systems presented in Akhmet Baitursynuly's 1929 article Emle turaly and determines their significance for the scientific evaluation of modern Kazakh orthography. The relevance of the study is associated with weakened consistency in current writing practice, language-system-incompatible forms in orthographic dictionaries, and interpretations that merge Baitursynuly's own position with later theoretical concepts. The study aims to systematise the orthographic systems, authorial evaluations, and concrete proposals in accordance with the source text's internal logic and to reveal their methodological potential for modern Kazakh orthography. The sole research material is Baitursynuly's article Emle turaly. Textual, structural-semantic, contextual, and comparative-interpretive methods were employed. The results show that Baitursynuly distinguished four systems: conventional-symbolic, historical, cognate-based, and sound-based spelling. He did not support them equally, opposed both the absolutisation of cognate-based or sound-based spelling and the creation of a separate rule for each word. His principal solution was not a complete replacement of the established orthography but the correction of its deficiencies according to the language system and the search for a path that avoids the extremes of the two systems. The eight proposals in the article are described as interconnected normalisation procedures: recognising the root, testing an obscured sound in a clear position, and consistently marking the boundaries of affixes and auxiliary words. The discussion compares these results with domestic research on consistency problems in modern orthographic dictionaries. The study's value lies in separating Baitursynuly's original concepts from later scholarly interpretations. The results can be used to improve spelling rules, compile orthographic dictionaries, and teach Kazakh orthography.

Key words: Kazakh orthography, spelling system, sound-based spelling, cognate-based spelling, orthographic norm, language system, orthographic dictionary, consistency.

REFERENCES

1 Baitursynuly A. Alty tomdyq shygarmalar zhinagy. V tom: "Er Saiyn", "23 zhoqtau", kosemsozder, tabylgan tuyndylar. Emle turaly [Six-volume collected works. Vol. V. On Orthography] (El-shezhire, Almaty, 2013), pp. 187–195. [in Kazakh]
2 Zhubay O., Salkynbay A., Kapalbek B. Qazaq tili zhuyesinin orfografiyalyq sozdikterdegi korinisi [Representation of the Kazakh language system in orthographic dictionaries] (Memlekettik tildi damytu instituty, Almaty, 2023), 216 p. [in Kazakh]
3 Momynova B. "Qazaq" gazeti (1913–1918): alifbi, emle erekshelikteri zhane leksika-grammatikasy [The Qazaq newspaper (1913–1918): alphabet, spelling features, vocabulary and grammar] (Qazaq tili, Almaty, 2022), 256 p. [in Kazakh]
4 Syzdyq R. Qazaq tilinin anyqtagyshy: emle, tynys belgileri, soz sazy [A guide to the Kazakh language: spelling, punctuation and speech culture] (Elorda, Astana, 2000), 532 p. [in Kazakh]
5 Uali N. Grafika. Orfografiya. Orfoepiya [Graphics, orthography, orthoepy] (Almaty, 2018), 250 p. [in Kazakh]
6 Kuderinova Q. A. Baitursynuly qazaq emlesinin basty ustanymyn qalai anyqtady? [How did A. Baitursynuly determine the main principle of Kazakh orthography?] (2019). Available at: https://tilalemi.kz/kz/method/abaytursinuli-qazaq-emlesinin-basti-ustanimin-qalay-aniqtadi.html (accessed 19.07.2026). [in Kazakh]
7 Orfografiyalyq sozdik [Orthographic dictionary], 6th ed., ed. N. Uali (Dauir, Almaty, 2013), 720 p. [in Kazakh]

ISSN 2788-7979 (online)
8 Coulmas F. Writing Systems: An Introduction to Their Linguistic Analysis (Cambridge University Press, Cambridge, 2003), 270 p.
9 Sebba M. Spelling and Society: The Culture and Politics of Orthography Around the World (Cambridge University Press, Cambridge, 2007), 196 p.
10 Haugen E. The Implementation of Corpus Planning: Theory and Practice, in Progress in Language Planning (Mouton de Gruyter, Berlin and New York, 1983), pp. 269–289. DOI: 10.1515/9783110820584.269.

Received: 29.06.2026

МРНТИ 16.31.51 DOI: 10.59102/kufil/2026/iss3pp40-54

***A. Berdimukhamed[1], A. Mukhamejanova[2], S. Satenova[1]**
[1]L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan
[2]Kazakh National Academy of Choreography, Astana, 010000, Kazakhstan

SEMANTIC FUNCTION OF ANTHROPOMETRIC MEASUREMENT UNITS IN TRANSLATION: HUMAN AND MACHINE APPROACHES

The translation of culture-specific items in literary texts remains a complex task, as these units convey not only direct meanings but also culturally embedded elements. Traditional anthropometric units are of particular interest, as they have multiple meanings and are widely used in Kazakh prose.

This study examines how the semantic function of anthropometric units influences the choice of translation techniques and compares the decisions made by professional translators and machine translation systems.

The analysis is based on a functional-semantic approach. The corpus comprises 45 examples drawn from Kazakh literary texts and their published English translations. A comparative analysis of human translation and the outputs of Google Translate, ChatGPT, and DeepL was conducted using the classification of translation techniques proposed by Molina and Hurtado Albir.

The results suggest that the choice of translation techniques largely depends on the semantic function of the unit in context. In cases of literal use, adaptation and description are more common, while phraseological and expressive meanings are rendered through generalization, reduction, and established equivalents. Human translators tend to focus on preserving the pragmatic effect, whereas machine translation systems more often rely on formal correspondences.

The study highlights the importance of semantic function as a key factor in translation and proposes a functional-semantic model to explain translation decisions. The findings can be useful for machine translation post-editing and translator training.

Key words: literary translation, semantic function, translation techniques, machine translation, culture-specific units.

MAIN PROVISIONS

In early linguistic theories of translation, equivalence was considered one of the central concepts. Translation was primarily understood as a process of interlingual transformation, in which the linguistic elements of the source text were compared with the corresponding units of the target language.

However, this approach appears limited, especially when a unit has clear cultural specificity or performs not only a nominative but also a pragmatic or figurative function in the text.

Later, translation came to be viewed not merely as a matter of linguistic equivalence but also as a communicative activity situated within a specific cultural and textual context. This perspective